

РИМСКОТО ПРАВО И РЕЛИГИОЗНАТА ТОЛЕРАНТНОСТ

В НАЧАЛОТО НА IV В.

Малина Новкиришка - Стоянова¹

Настоящата 2013 г. е знаменателна за християнския свят. През нея се отбелязва една особено важна годишнина – 1700 години от издаването на т.нар. „Милански едикт“². В многобройните чествания по този повод, организирани в университети, семинарии и културни и религиозни центрове, самият едикт е интерпретиран по различен начин. Така наред с исторически- и правно-достоверната информация се правят и редица неточни интерпретации. В медиите, но и в сериозни научни издания и на множеството организирани по повод на юбилея форуми заедно с твърденията, че с този акт на император Константин християнството е признато за равнопоставена религия в Римската империя, се промъкват и тълкувания, че християнството се признава за държавна религия, че император Константин е първият християнски император, че единствено на него се дължи узаконяването на християнството и неговото възходящо развитие като единствена държавна религия в Римската империя и пр. Тези публикации всъщност са основната провокация да напиша тази статия³.

По повод на юбилея почти цяло десетилетие преди това започна усилена работа по изследване на епохата на император Константин, неговите религиозни убеждения, политическите събития, довели до издаването на едикта в Милано⁴.

¹ Професор д-р Малина Новкиришка – Стоянова преподава Римско право в Нов български университет, Софийски университет и ПУ „Паисий Хилендарски“.

² Необходима е една предврителна уговорка. И в заглавието, и в статията се използва популярното назоваване на императорската конституция като „Милански едикт“ според съвременното име на античния град Медиоланум-Милано. Наред с това, предвид редица съображения, които са маркирани в статията, относно действителното съществуване на едикта това наименование е поставено в кавички.

³ Основните тезиси на едно по-широко изследване за „Миланския едикт“ бяха представени по научно-изследователския проект на Юридическия факултет на ПУ „Паисий Хилендарски“, по който на 18 октомври 2013 г. беше организирана международна научна конференция на тема „Религиозната толерантност от Древността до наши дни“, в изпълнение на проект № ИД13-ЮФ-003/20.03.2013, финансиран от Фонд „Научни изследвания“ на ПУ „П. Хилендарски“.

⁴ Вж. част от най-новите съчинения на **Girardet, K.M.**, *Der Kaiser und sein Gott. Das Christentum im Denken und in der Religionspolitik Konstantins des Großen*. Berlin/New York 2010; **Скворцов К. В.** «Константин Великий». Драма, история християнства в Византии., М., 2010; **Radić, R.**, *Constantine the Great: Superiority of Christianity*, Belgrade, 2010; **Ehling, K., Weber G. (Hrsg.)**: *Konstantin der Große*.

Има много основания за отдаване на дължимата почит и за подчертаване на значението на този акт както за политическото, така и за духовното развитие на Европа в Късната Античност, за особените му последици за вековната история на християнството в света. Има и огромен брой съчинения, написани както в предходните столетия, така и от началото на ХХ в. насетне, а също и в последните години, в които се изследва управлението, законодателството и личността на император Константин. В тях неизменно присъства и анализ относно епохата и издаването на „Миланския едикт“. И независимо че съществуват преводи на запазените сведения за този императорски акт, те сякаш се пренебрегват в името на една апологетика на прохристиянската ориентация на императора и темата за развитието на християнството като религия в Римската империя.

А именно в източниците на преден план безспорно излиза темата за религиозната толерантност. Тя има своя интерпретация в началото на IV в. и в нашето съвремие, доколкото е свързана и с конкретна политическа обстановка и социални движения. Нейната актуалност никога не може да се изчерпи, доколкото съществува религиозен плурализъм в съвременния свят. Свободния избор на вероизповедание и неговото практикуване, правата на религиозните общности, взаимоотношенията на религиозните и държавните институции са една особено динамична материя, в която правото невинаги успява да интервенира по най-адекватен начин⁵.

В контекста на юбилея от създаването на т.нар. „Милански едикт“ вниманието се насочва към темата за религиозната толерантност в Римската империя. Темата не може да се изчерпи в рамките на една статия, но основните позиции, от които би следвало да изхожда едно по-обширно изследване, са няколко. Те са свързани с

Zwischen Sol und Christus. Darmstadt 2011; **Maraval, P.**, Constantin le Grand, empereur romain, empereur chrétien (306-337), Paris, 2011; **Puech, V.**, Constantin, le premier empereur chrétien, Paris, 2011; **Barnes T.**, Constantine: Dynasty, Religion and Power in the Later Roman Empire. Chichester, 2011; L'editto di Milano e il tempo della tolleranza. Costantino 313 d.C., Mostra di Palazzo Reale a Milano (25 ottobre 2012 - 17 marzo 2013), mostra a cura di Paolo Biscottini e Gemma Sena Chiesa, catalogo a cura di Gemma Sena Chiesa, Milano 2012; **Bardill J.**, Constantine, Divine Emperor of the Christian Golden Age. Cambridge 2012; **Potter, D. S.**, Constantine the Emperor. Oxford 2013; 313 L'Editto di Milano. Da Costantino ad Ambrogio, un cammino di di fede e libertà, San Paolo, 2013.

⁵ На тази тема бяха посветени два научни форума: Колоквиум „1700 години от Миланския едикт - началото на пътя на религиозната свобода и толерантност“, проведен от Юридическия факултет на СУ „Св. Климент Охридски“ на 11 юни 2013 г. (вж. информация на https://www.uni-sofia.bg/index.php/bul/layout/set/print/novini/novini_i_s_bitiya/kolokvium_1700_godini_ot_milanskiya_edikt_n_achaloto_na_p_tya_na_religioznata_svboda_i_tolerantnost) и Международна научна конференция „Религиозната толерантност от Древността до наши дни“, организирана по проект за научни изследвания на Юридическия факултет на ПУ „Паисий Хилендарски“ с участието на учени от Италия, Испания, Сърбия и Македония и проведена на 18 октомври 2013 г. - https://uni-plovdiv.bg/uploads/site/obuchenie/za_novini/programa_UF_2013.pdf

изследването на корените както на толерантността, така и на нетолерантността към религиозните култове, практикувани на територията на Рим през отделните етапи на неговото развитие и най-вече в края на Републиката и по времето на Империята, когато територията на държавата се простира от Мала Азия до Британия и обхваща значителни части от Европа и Северна Африка.

По принцип римляните са изключително толерантни към чуждите религиозни култове. Това се проявява още при създаването на римската гражданска община в средата на VIII в. пр. Хр. в резултат на синойкизма на трите племена – латини, сабини и етруски, всяко със свои религиозни култове. По-късно към нея се присъединяват и родове от други племена, кооптирани със своите култове в социалната прослойка на плебса. Народните събрания и Сенатът на Рим имат правомощия да утвърждават нови култове и церемонии. Римляните допускат на територията на своята държава осъществяването на други култови практики – елински, египетски, източни, проявяват толерантност към религиите в завладяваните от тях държави, които се превръщат в римски провинции и пр. Признаването на религията на другите народи се основава на изконното разбиране, че всеки трябва да следва вярата на своите предци⁶. Основната реакция на публичната власт на религиозно ниво е в случаите, когато се накърнява или не се зачита римският държавен култ.⁷ В тази връзка е и законодателството, което в редки случаи се намесва в религиозните въпроси, освен когато това е свързано с осъществяването на определена политика⁸.

Именно от тази гледна точка би следвало да се интерпретира променливата политика на римските императори относно християнството⁹ и различната интензивност на гоненията срещу християните, започнали още през I в. при император Нерон¹⁰.

⁶ Относно римската религия и отношението на римляните към другите религии вж. **Beard, M., North, J., Price, S.**, *Religions of Rome*, Vol.I-II, Cambridge, 1998; **Turcan, R.**, *Religion romaine*, t.I-II, Leiden-New York- Kobenhavn, 1988; **Hanson, R.P.C.**, *The Christian Attitue to Pagan Religions up to the Time of Constantine the Great*, and **Contreras, C. A.**, *Christian Views of Paganism*, In: *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt*, v. II.23.1 (1980) p. 871–1022.

⁷ Вж. едно от най-аналитичните съчинения по въпроса и цитираната в него литература- **Fernandez Ubina, J. (ed.)** *Librtad e intoleranza religiosa enel Impero romano*, Madrid 2007. Относно императорския култ вж. **Millar, F.**, *The Imperial cult and the persecutions*, In: *Le culte des souverains dans l'Empire romaine*, Genève, 1972, p. 143-175; **Fishwick, D.**, *The Imperial Cult in the Latin West: Studies in the Ruler Cult of the Western Provinces of the Roman Empire*, volume I-III, Brill Publishers, 1991-2002; **Brood, J., Reed, J. (ed.)**, *Rome and religion: a cross-disciplinary dialogue on the Imperial cult*, Atlanta, 2011.

⁸ Вж. **Scheid, J.**, *Leggi e religione*, In: *Leges publicae*, Pavia 2012, p. 219-237; *Culto imperial: politica e poder*. *Actas del Congreso internacional*, Roma, 2007; *Kult-Politik-Ethnos*, Stuttgart, 2006. Относно политическата аргументация за определянето на християнството за държавна религия вж. **Marval, P.**, *Theodose Le Grand. Le pourvoir et la foi*, Paris, 2009.

⁹ Вж. напр. **Dal Covolo, E.**, *I Severi e il cristianesimo*, Roma 1989.

Последният етап на гоненията започва по времето на Диоклециан. С четири конституции, издадени през 303 г., той постепенно засилва репресиите срещу християните. На 22 февруари 303 г. в Никомедия (дн. Измит, Турция) е издаден първият едикт против християните. Те са лишени от всички права, забранени са богослужебните им събрания и се предписва всички техни храмове да бъдат разрушени. Със следващите три едикта репресиите се задълбочават. Християнските апологети и църковни историци свидетелстват за извънредна жестокост, проявявана както от императора и по отношение на негови приближени и дворцови служители, така и на провинциалните управители, а също и на военачалниците, привлечени в масовите унищожения на християнски села и градове.

Предполага се, че истинският вдъхновител на гоненията е определеният от императора за цезар (подуправник според системата на Тетрархията) на Източната част на империята – Галерий¹¹. Гоненията са с голяма интензивност и трагични резултати предимно в Източната част на империята, която от 305 г., след абдикацията на Диоклециан, се управлява вече от Галерий. Той продължава политиката на гонения, която според християнските историци се отличава с невъзможна за описание жестокост, граничеща със садизъм. Няма сведения за броя на жертвите на тези гонения, но цели територии в източните провинции са „прочиствани“ от християни.

На Запад като август във властта встъпва Констанций Хлор, който и до този момент формално прилага Диоклециановите едикти, като разрушава няколко християнски храма, но не предприема активно преследване на християните. Това е и една от причините да назрее конфликт между двамата августи, заради което първородният син на Констанций Хлор – Константин е задържан в двореца на Галерий като своеобразен заложник. Той обаче успява да избяга и да отиде при баща си в Галия, а по-късно да остане до него на смъртното му ложе в Ебурак (дн. Йорк в провинция Британия), където Констанций умира на 25 юли 306 г. Константин е провъзгласен за август от легионите, командвани от неговия баща и от съюзническите войски на алеманите. Това обаче противоречи на системата на тетрархията, установена от Диоклециан, която изисква номиниране на августите и цезарите от техните

¹⁰ Тази тема е интерпретирана от различни позиции- теологически, исторически и доста рядко-юридически. Вж. напр. *I cristiani e l'Impero nel IV secolo. Atti di convegno sul christianesimo nel mondo antico*, Macerata, 1988.

¹¹ Вж. **Kolb, F.**, *L'ideologia di tetrarchia e la politica religiosa di Diocleziano*, In: *I cristiani e l'Impero nel IV secolo. Atti di convegno sul christianesimo nel mondo antico*, Macerata, 1988, p. 17-44; **Tibiletti, C.**, *Politica e religione nelle persecuzioni cristiane*, *ibid.*, p. 195-203.

предшественици, а не по наследство. Така Галерий, с най-голямо влияние в Империята, макар и август само за Източната ѝ част, провъзгласява за август на Запада Север II, който до този момент е цезар на Констанций. Така след смъртта на Констанций Хлор в държавата управляват четирима августи – Галерий и Север II (цезар на Констанций Хлор до смъртта му, провъзгласеният от войската, Константин и самопровъзгласилият на 28 октомври 306 г. Максенций – син на съуправника на Диоклециан Максимиан, принуден да абдикира също през 305 г.

Ситуацията в Западната част на империята е доста сложна. От една страна, тя е подложена на непрестанни варварски нашествия и отстояване на римските граници, от друга – на междусобните войни за властта, тежко данъчно облагане и природни бедствия. Новите августи – Константин и Максенций, се впускат в битка за властта, като не могат да постигнат споразумение да си поделят управлението на отделни провинции в Западната част на империята.

В периода 305 – 311 г. римската империя е в сериозна икономическа и политическа криза, с непрестанни военни действия по границите, и ситуацията с религиозните преследвания допълнително нагнетява социалното напрежение. Реално гоненията на християните не водят до никакъв полезен за държавата резултат. Населението се отнася благосклонно към християните и се формира негативна нагласа към публичната власт, която ги репресира¹². Водени от своеобразен фанатизъм, все повече поданици на империята изповядват открито или тайно новата религия, в която търсят упование срещу непрестанните войни, непосилните данъци и повинности и житейската несигурност¹³.

Така се стига до пролетта на 311 г., когато, покосен от тежка болест, император Галерий пребивава във Сердика, която към този момент е важен стратегически център и една от временните столици на Източната част на империята¹⁴. Тук на 30 април 311 г.

¹² Срв. **Sordi, M.**, *Opinione pubblica e persecuzioni anticristiane nell'Impero romano*, In: *Contributi dell'Istituto di storia antica*, v.V, Milano, 1978, p.159-170.

¹³ Срв. **Marcone, A.**, *La politica religiosa: dall'ultima persecuzione alla tolleranza*, In: *Storia di Roma*, v.II, Torino, 1993, p. 223-245; **Brezzi, P.**, *Dalle persecuzioni alla pace di Costantino*, Roma, 1960.

¹⁴ За Сердика като временна столица на Източната част на империята вж. **Вачкова, В.** Белите полета в българската културна памет, С. 2010, с. 55 и сл. Никомедия в този период не е единствената столица на Източната Римска империя. В изворите се споменават множество столици на самия император Галерий- в Сирмиум на р. Сава (дн. Сремска-Митровица), Феликс Ромулиана на Дунава (дн. Гамзиград), Салоники (дн. Солун) и Сердика. Те не са столици от съвременна гледна точка- конституционно определени, център на основните органи на държавна власт и управление, седалище на централната императорска администрация.

е подписан т.нар. Сердикийски едикт на толерантността, често забравян в хода на честванията на „Миланския едикт“ през 2013 г.

Наименованието на Сердикийския едикт е условно и е дадено през XX в. от историци и изследователи на този период от римската държавна история. Самият текст на едикта е запазен у Лактанций (на латински) и у Евсевий (на гръцки), като разликите в съдържанието са незначителни и се отдават на превода от латински на гръцки¹⁵. Очевидно Лактанций е имал достъп до императорската канцелария в Никомедия, където са се съхранявали оригиналите на императорските конституции. Той несъмнено изтъква, че става дума за едикт, т.е. акт на императора с нормативно значение и адресиран до всички поданици. Самият текст на Сердикийския едикт е даден у Лактанций като цитат, което още повече доказва автентичността на текста¹⁶:

Lactantius, De Mortibus persecutorum, XXXIV,

1. "Inter cetera quae pro rei publicae semper commodis atque utilitate disponimus, nos quidem volueramus antehac iuxta leges veteres et publicam disciplinam Romanorum cuncta corrigere atque id providere, ut etiam Christiani, qui parentum suorum reliquerant sectam, ad bonas mentes redirent,

2. siquidem quadam ratione tanta eosdem

Лактанций, За смъртта на гонителите на християните, гл.34,

1. Сред нещата, които поставяме винаги в изгода и от полза за държавата, е това, че ние досега сме искали всъщност да направляваме всичко според древните закони и римското обществено устройство, както и да се грижим така, че и християните, които оставиха пътя на своите деди, да се върнат към добронамереността;

2. тъй като същите тези християни ги

¹⁵ Вж. латинския текст **Lact.**, De mort. persecut., XXXIV.1-5 у **Lactantius**: De Mortibus Persecutorum, J.L. Creed, ed. & trans. Oxford: Clarendon, 1984. и **Euseb.**, Hist.eccles., VIII.17.3-10 у: **Eusebius of Caesarea**, Historia Ecclesiastica (Ecclesiastical History, v. II, Books 6-10, Loeb Classical Library 154, Harvard 1932.

¹⁶ Вж. Lactantius, De Mortibus persecutorum, XXXIII.11. Et iam deficiens edictum misit huiusmodi: (И така накрая на силите си той постановява следния едикт:). Българска интерпретация на латинския текст на едикта на император Галерий, цитиран от Лактанций, е на проф. д-р Мария Костова, Катедра по класическа филология, СУ „Св. Климент Охридски“. Текстът беше за първи път преведен на български език във връзка с честването на Сердикийския едикт на международната конференция на 20 май 2011г. в София. Той е включен и в книгата „De Constitutionibus principum Serdicae datis. Императорски конституции, издадени в Сердика“, С., 2011.

Christianos voluntas invasisset et tanta stultitia occupasset, ut non illa veterum instituta sequerentur, quae forsitan primum parentas eorundem constituerant, sed pro arbitrio suo atque ut isdem erat libitum, ita sibimet leges facerent quas observarent, et per diversa varios populos congregarent.

3. Denique cum eiusmodi nostra iussio extitisset, ut ad veterum se instituta conferrent, multi periculo subiugati, multi etiam deturbati sunt.

4. Atque cum plurimi in proposito perseverarent ac videremus nec diis eosdem cultum ac religionem debitam exhibere nec Christianorum deum observare, contemplatione mitissimae nostrae clementiae intuentes et consuetudinem sempiternam, qua solemus cunctis hominibus veniam indulgere, promptissimam in his quoque indulgentiam nostram credidimus porrigendam. Ut denuo sint Christiani et conventicula sua componant, ita ut ne quid contra disciplinam agant

5 <Per> aliam autem epistolam iudicibus significaturi sumus quid debeant observare. Unde iuxta hanc indulgentiam

бе обхванало желание, поради някакво важно съображение, и ги бе обзела толкова голяма неразумност да не следват древните обичаи, установени от по-рано от техните предци, и по собствено решение, и както желяеха, така си създаваха закони, които да съблюдават, а и по разни места обединяваха различни народи.

3. Когато после излезе такава наше нареждане, според което те да се придържат към древните обичаи, мнозина се подчиниха поради страх от осъждане, а мнозина бяха дори прогонени.

4. И след като твърде много (християни) упорстваха в намерението си, и виждахме, че те нито показват почит към боговете и дължимата набожност, нито уважават християнския бог, ние сметнахме, с оглед на нашата най-блага милост, имайки предвид и постоянния обичай, според който обикновено оказваме снизхождение на всички хора, че трябва и спрямо тях да бъде дадена нашата незабавна снизходителност. И нека християните да съществуват и да организират своите събирания, но така, че да не вършат нищо противно на реда.

5. Чрез друг рескрипт до съдиите ще посочим какво следва да съблюдават. След тази наша снизходителност

nostram debebunt deum suum orare pro salute nostra et rei publicae ac sua, ut undique versum res publica praestetur incolumis et securi vivere in sedibus suis possint."

християните ще трябва да молят своя бог за нашето благо, това на държавата и за себе си, та навред държавата да се запази в своята цялост, а те да могат да живеят спокойни по своите места.

В историографията има много хипотези относно мотивите на Галерий да издаде тази конституция броени дни преди смъртта си. Няма достатъчно основания да се приеме негово евентуално покръстване или покаяние пред християнския бог преди смъртта. По-скоро може да се търси стремеж за връщане към традиционната римска толерантност, към другите религии и известно философско преосмисляне на ценностите преди смъртта, или пък последна надежда на един страдащ и умиращ човек за свръхестествена помощ и изцеление. Тази лична мотивация обаче съвсем не е отразена в текста на едикта, а ако би имало сведения за реалното покръстване на Галерий, Лактанций не би пропуснал да ги отбележи.

Така по-точната хипотеза е свързана с реалната оценка на ситуацията от страна на Галерий, който е загрижен за бъдещето на империята след смъртта си. Император и политик, той се стреми да постави началото на едно умиротворение с надеждата, че неговите приемници във властта не само ще зачетат императорската му воля, но и ще се съобразят с неговия политически завет. Допуска се също, че неговите близки съветници, сред които вероятно и представители на християнската общност в Сердика, продължително време са настоявали императорът да вземе мерки, които да стабилизират държавата в духовен план, ако смъртта му отнеме възможността да управлява по-продължително. В 311 г. Галерий е бил реално най-авторитетният и едноличен владетел на империята. Предвид на явните или временно завоалирани личностни конфликти между съуправниците му политическата криза е била неизбежна, а в нейните условия репресиите против християните биха взели още по-големи размери.

Трябва да се има предвид също, че с подписването на една императорска конституция не се постановява нейното разпространение и привеждане в действие. Оригиналът трябва да бъде надлежно съхранен, а преписите се разпореждат и заверяват от императорската канцелария. Очевидно тя се е намирала не в Сердика, а по-късно е

отнесена в Никомедия и от там едиктът е започнал своето реално съществуване и прилагане.

В някои източници се споменава, че едиктът на Галерий е официализиран с приподписване в Никомедия от верните му съратници – цезарите Север II и Максимин Дая. Към 311 г. обаче това е невъзможно, тъй като се счита, че Север II е убит още в 307 г. при завземането на Италия от самия Галерий. Освен това в последвалите битки и съперничества с Лициний и Константин I именно Дая е обявен за отстъпник от християнството и възобновител на гоненията¹⁷.

Едиктът на Галерий следва традицията да съдържа мотивировка на оповестеното в нея императорско решение. На пръв поглед обръщението на императора е към онези поданици на империята, които изповядват християнска религия. За тях се отнасят разпоредбите, на тях се възлагат определени права и задължения („нека не се боят”, „нека се молят”, „нека живеят спокойно” и пр.). Това обаче е свързано и с поведението на всички други жители на империята, респ. и длъжностните лица, които следва да зачитат новия ред по отношение на християните.

На първо място се напомня широката програма за социални, икономически, политически и религиозни реформи, предприета от Диоклециан. Тя е толкова значима, че в хода ѝ всяко противопоставяне е третирано с подобаваща строгост. Така с глагола *disponere* е изразена именно тази решителност и воля за приемане на решения в интерес и за благо на *res publica*. Установяването на този нов държавен ред, при който всяко отстъпление и неспазване е всъщност посегателство против властта, е в основата на обосноваването на суровите мерки срещу християните и започналите в началото на IV в. гонения. Политическите аргументи са подсилени и от тезата за обществената полезност и общественото благо (*utilitas publica*), която има силен психологически заряд в продължение на цялата история на римската държава¹⁸. Познавайки се на *leges veteres* и *publica disciplina Romanorum*, императорът изцяло извежда на преден план традициите и утвърденото устройство на държавата, реда и политическата и социална практика, които са в основата на римската държавност.

Мотивацията на императора да промени кардинално осъществяваната до момента политика е тясно свързана с реалната ситуация. Макар и накратко, в едикта се

¹⁷ Вж. **Lact.**, De mort. parsec., Ibid .

¹⁸ ... Inter cetera quae pro *rei publicae semper commodis atque utilitate disponimus* . Сrv. тектовете, цитирани у **Siniscalco**, op. cit., p.42, n. 9-10.

коментира поведението на християните, с което се отхвърлят традициите и правния ред в държавата. То е определено като съзнателно, макар и неразумно – *voluntas invasisset et tanta stultitia occupasset*. Представянето на действията на християните по този начин, а не като осъзната, организирана съпротива на властта, прави обосноваването на милостта на императора и опрощението по-приемливо за истинските римляни. Очертава се също констатацията за всеобхватност на неправомерното поведение на християните – във всички прояви и в начина им на живот, а не в отделни действия. Към това се добавя и твърдението за съществуването на общност на тези, които имат такова поведение, а не на инцидентни действия на отделни индивиди, като именно това се счита опасно за държавата. Така на практика се отчита реалната ситуация на съществуването на християнските общини в края на III и началото на IV в.

Същинското нормативно съдържание в едикта на Галерий е изразено към края на конституцията, заради което е направена цялата многословна предходна аргументация. С позоваване на милосърдието и снизходителността и на постоянния обичай те да се дават на всички хора в държавата, императорът лаконично повелява, че независимо от всички изтъкнати по-горе обстоятелства, свързани с неправомерното поведение на християните, им се дава пълно и незабавно опрощение (*promptissima indulgentia*)¹⁹. С тези термини по-скоро се акцентира на религиозния аспект, а не на правната страна на въпроса, като правните последици от опрощението остават за доработване, както е видно от финалния параграф на едикта. Цялостно проучване на последиците от такова решение не е можело да се направи в момента, а дори да са били ясни някои от последиците, осъзнаването им би могло да разколебае Галерий, ако прецени, че те са твърде значителни и пораждат сложност при прилагането на едикта.

Не е случайно и изричното акцентирание, че опрощението се дава именно на християните, за които става въпрос в конституцията, а не за други лица, които също са отстъпили от традиционните римски вявания. Повелява се те да продължат да се наричат и да се идентифицират като такива, като организират своите събирания и ритуали (*Ut denuo sint Chrsitiani et conventicula sua componant*). Това се интерпретира рестриктивно в смисъл, че на християните се позволява само да съществуват като такива със своето вероизповедание и да имат свои молитвени места. Счита се също, че с израза *Ut denuo sint Chrsitiani* се възстановява режимът на свободно изповядване,

¹⁹ ... promptissimam in his quoque indulgentiam nostram credidimus porrigendam.

съществувал преди преследванията по времето на Северите и Галиен²⁰, както и връзката с традиционното разграничаване на римляните от неримляните, определяни като елини, евреи, християни и варвари²¹. В случая не може да се приеме, че конкретно се постановява възстановяването на храмовете им, но това следва имплицитно от самите ритуали, които не могат да се извършват под открито небе или около жертвеници.

Опрощението на християните и допустимостта на християнската религия като равноправна на другите признати религии в Римската империя са дадени под условие – да не се нарушава общественят ред с изповядването на тази религия – християните могат „да съществуват и да организират своите събирания, но така, че да не вършат нищо противно на реда” (*Ut denuo sint Chrsitiani et conventicula sua componant, ita ut ne quid contra disciplinam agant.*) Това насочва към предвидено условно прилагане на предоставените им права: те са валидни само ако християните запазват дължимото към обществото поведение и не извършват нищо против установения правопорядък, към което се причисляват както законодателството, така и установените правни обичаи и религиозни практики.

Галерий умира няколко дни след подписването на едикта. Той не успява да даде нужните указания на съдиите и провинциалните управители относно прилагането на новия ред относно християните. Епистулите, споменати в края на едикта, би следвало да съдържат конкретни указания за амнистията на осъдените християни, прекратяване на висящите дела, реституция на отнетите имуществва и евентуално мерки във връзка с улесняване на възстановяването на разрушените сгради, използвани като християнски храмове. Императивът за „незабавното опрощение” в правен аспект изисква и допълнителни актове с индивидуален характер, допълващи разпоредбите на едикта и свързани с неговото реално прилагане. И независимо от всеобщата нормативна сила на императорската конституция, издадена под формата на едикт, именно липсата на тези допълващи актове дава възможност тя привидно да се приеме от наследника на Галерий Максимин Дая, който през следващите две години продължава репресиите на християните с указания това да се прави „с по-меки средства”²².

²⁰ Срв. сведенията у **Euseb.**, Hist. Eccles., VII.13

²¹ Срв. **Siniscalco**, op. cit., p.49-50.

²² В този смисъл са и писмата на Максимин Дая до преторианския префект Сабин, в които се изразява одобрение към мерките от времето на Диоклециан и Максимиан да се привлекат християните-

На Запад ситуацията е усложнена в политически план, но религиозните преследвания са със значително по-малък интензитет. В периода от 306 до 311 г. Константин води успешни битки срещу франките в Галия, опитва се да възстанови спокойствието и благосъстоянието в тази просперираща провинция на Империята преди кризата от III в., укрепва границата по р. Рейн. Споменава се незабавната му и жестока разправа с всички бунтуващи се племена, което му осигурява популярност сред романизираното население, вкл. и сред християните. След смъртта му през 311 г. следва отново борба за власт, като Константин се съюзява с Лициний – наследник във властта в Източната част на империята, а Максимин Дая се обръща към Максенций, който все още официално е считан за узурпатор. Това провокира Константин, който управлява Галия, Британия, германските провинции и Испания, да предприеме поход срещу Максенций и да претендира за управлението и на Италия и Африка като август на Запада.

Във войната срещу Максенций Константин предвожда само част от своята войска, оставяйки другите части да пазят Британия от нападения от север, а рейнския лимес – от германските племена франки или алемани. В Галия има опасност от въстания. Към войните на императора – верните на неговия баща романизирани илирийци, се присъединяват и помощните части от гали, брители и германци – римски граждани и федерати. Навлизането в Италия се предхожда от сериозна подготовка, военни учения и разработване на тактически схеми. В края на лятото на 312 г. Константин преминава през Алпите, бързо завладява Северна Италия, като удържа победа при Суза (дн. Сегуенсо), Турин (дн. Торино), Медиолан (дн. Милано), Бреша и Верона и се насочва към Рим. Той въздържа войниците от грабежи и разрушения, с което си осигурява подкрепата на населението. Независимо от големия брой военнопленници – верни на Максенций войници, той заповядва да ги оковат, но не ги екзекутира, което се възприема също като знак на новите идеи за хуманност и милосърдие в политиката му. Следва епичната битка при Милвийския мост (Pons Milvius или Pons Mulvius) на р. Тибър, в която Максенций независимо от сериозното преимущество в числеността на своята войска, претърпява поражение и сам се удавя в реката²³.

отстъпници към почитане на езическите богове, но все пак без прилагането на „прекалена жестокост”. Сrv. **Lact.**, De mort.persec., 45.2-4.

²³ Милвийският мост е в непосредствена близост с Рим на Via Flaminia, Някои изследователи предполагат, че е невероятно опитният стратег Максенций, който вече е спечелил две обсади на Рим от Север и Галерий, да не остане в Рим и да допусне такива тежки тактически грешки. Те предполагат, че

При похода на Константин срещу Максенций църковните историци привличат вниманието върху няколко видения и знамения, които според тях обосновават вече стабилизираното предпочитание на императора пред християнския Бог. Те разглеждат видението на кръст в небето и надпис (*In hoc signo vinces*), последвалия сън на Константин и неговото тълкуване, както и създаването на нов либериум с Христовия монограм и нареждането войниците да го изпишат на щитовете си²⁴. Тези становища се оспорват в по-новите съчинения или им се дава по-смекчено тълкуване и не непременно в контекста на възприемането на християнството от самия император²⁵.

В резултат на победата над Максенций Константин влиза тържествено в Рим. Константин използва отрицателните настроения против Максенций, за да се установи в Рим не като победител над римляните, а като негов освободител от узурпатора и тирана²⁶. Константин приема почестите на Сената и предложението да се построи арка в негова чест, като дава ясно да се разбере, че като *princeps* ще съобразява действията си с неговите решения. Това от своя страна, заедно с разпускането на преторианците, създава благоприятно настроение у сенаторите, заплашвани до този момент от военната сила изцяло под разпореждане на принцепса, инструмент за държавни преврати и напрежение в града.

Към ноември 312 г. Константин заминава от Рим за Медиоланум (дн. Милано) и остава там до началото на април 313 г. Още по времето на кампанията срещу Максенций той си осигурява подкрепата на Лициний, сгодявайки сестра си Констанция за него. Лициний спазва уговорката и осигурява спокоен тил за Константин в провинциите на Централна Европа. Двамата се срещат там по повод на предстоящата сватба, но и да уговорят и обсъждане на непосредствените мерки за стабилизация на империята. На сватбата е и Диоклециан, но той остава в своето уединение в Аспалатос (дн. Сплит) в Далмация, като се извинява със старостта си.

истинската битка се е провела на 17 километра северно от Рим при Сакса Рубра, като след победата на Константин Максенций, който е останал в града, прави опит да изведе елитните си войски от него и тогава намира смъртта си в Тибър. Вж. Cullhed, M., *Conservator Urbis Suae. Studies in the Politics and Propaganda of the Emperor Maxentius*, Stockholm, 1994.

²⁴ Вж. тълкуванията на тези видения и действията на Константин у Болотов В.В. Лекции по истории Древней Церкви. М., 1994. т. 3, с. 9.

²⁵ Вж. Буркхард Я. Век Константина Великого. М., 2003, с. 263. Известни съмнения се съдържат и в изложението на Болотов, който счита, при определена обстановка дори естествени явления могат да се възприемат по мистичен начин, особено в условията на напрежението преди битки и военни кампании-срв. Болотов В.В. Лекции по истории Древней Церкви, цит. съч. т. 3, с. 8 и 16.

²⁶ Вж. тълкуването в Евсевий Кесарийский. Жизнь Константина, цит. съч., с. 42.

Към този момент Константин управлява Британия, Галия, Испания, Италия, Африка и рейнските провинции, а Лициний – дунавските и източните провинции с изключение на Египет и Либия, където управник е Максимин Дая. Срещата се състои през февруари 313 г. На нея обсъждат териториалното разпределение на властта между двамата августи, титула на Максимин (който не зачита предоставеното му звание на цезар и в своите актове се титулува август) и евентуалното съвместно настъпление срещу него. Най-важният момент обаче е определянето на религиозната политика в държавата, по повод на която се осъжда правният статут на християнските общини и правата на християните. Някои автори определят това по общ начин като „определяне на положението на християните в Империята”.

Повечето автори приемат, че най-важният резултат от срещата е известният Медиолански (Милански) едикт, издаден от името на двамата августи, но евентуално по инициатива на Константин и очевидно в негова редакция. Необходимостта от едикта е предизвикана от усложнената обстановка предимно в източните провинции, управлявани от Максимин Дая.

В източниците се споменава, че вестта на Константин за победата над Максенций е изпратена до Максимин заедно с „нов закон” относно положението на християните. Не е ясно обаче дали става въпрос за едикта от Милано или за друг акт, подписан само от Константин и напомнящ съблюдаването на Сердикийския едикт на Галерий и прекратяване на гоненията в управляваните от Дая провинции. Предвид обаче на йерархичната подчиненост в системата на тетрархията не Константин, а Лициний би могъл да нарежда на своя цезар какви мерки следва да предприеме. Може би в писмото на Константин е имало само напомняне за спазване на Сердикийския едикт, но и някакви нареждания, доколкото властта на цезарите и августите не е била различна и подчинението на цезарите е зависело само от конкретното им фактическо положение, но не е било правно закрепено. А може да става въпрос и за друг подписан от двамата августи акт със задължителни указания за прилагането му само на Изток, където гоненията по нареждане на Дая продължават и след Сердикийския едикт.

При прегледа на източниците остават безспорни няколко факта:

1. Няма категорични сведения за издаването на императорска конституция в Милано именно под формата на едикт. В самото писмо, донесено от Лициний в Никомедия на 13 (15)юни 313 г. и адресирано до провинциалния управител, се

споменава само за среща на двамата августи Константин и Лициний „край Милано” (apud Mediolanum) и за обсъждане, наред с други важни въпроси, и на религиозната политика.

2. Нито Сердикийския, нито Миланския едикт са включени в официалните кодификации на римските императори Теодосий II и Юстиниан. Това изглежда твърде странно, тъй като и двамата императори управляват една вече християнизирана империя, в която християнството още при Теодосий I е обявено за официална държавна религия и езическите култове са забранени. И ако за съществуването на Сердикийския едикт съмненията са по-малко, тъй като самият Лактанций го цитира като такъв нормативен акт, то за „Миланския едикт” в последните години преобладават твърденията, че реално не е съществувал в такава нормативна форма.

3. Сердикийският едикт е насочен изцяло към признаването на християнството като равнопоставена на другите религии в Римската империя, докато „Миланският едикт”, доколкото може да се съди от началните параграфи на писмото на Лициний, цитирано и у Лактанций, и у Евсевий²⁷, се отнася до религиозната свобода на всички поданици в империята и до допустимостта на всички религии без ограничения и условия.

4. Галерий не успява да даде конкретни указания за прилагането на своя едикт, но Лициний в цитираното до управителя на провинция Витиния писмо предвижда много конкретни мерки за прилагане на политическото решение, взето край Милано. Предполага се, че подобни писма са разпратени и до другите провинциални управители в източните диоцези, където гоненията на християните продължили и след смъртта на Галерий.

За да не останат тези твърдения лишени от непосредствено доказателство, е необходимо да се представи на първо място пълният текст на това, което често се нарича „Милански едикт” според съчинението на Лактанций²⁸:

Lactantius. De Mortibus Persecutorum
XLVIII.

Лактанций, За смъртта на гонителите
на християните, глава, 48

²⁷ Вж. **Lact.**, De mort.persecut., XLVII.1-3, срв. и **Euseb.**, Hist.eccles., X.5.

²⁸ Интерпретацията на текста от латински на български език също е на проф. Мария Костова с някои уточнения относно правните термини.

*Licinius vero accepta exercitus parte ac distributa traiecit exercitum in Bithyniam paucis post pugnam diebus et Nicomediam ingressus gratiam deo, cuius auxilio vicerat, retulit ac die Iduum Iuniarum Constantino atque ipso ter consulibus de resituenda ecclesia huius modi **litteras ad praesidem datas proponi iussit** :*

2. *'Cum feliciter tam ego [quam] Constantinus Augustus quam etiam ego Licinius Augustus apud Mediolanum invenissemus atque universa quae ad commoda et securitatem publicam pertinerent, in tractatu haberemus, haec inter cetera quae videbamus pluribus hominibus profutura, vel in primis **ordinanda** esse credidimus, quibus divinitatis reverentia continebatur, ut daremus et Christianis et omnibus liberam potestatem sequendi religionem quam quisque voluisset, quod quicquid <est> divinitatis in sede caelesti. Nobis atque omnibus qui sub potestate nostra sunt constituti, placatum ac propitium possit existere.*

3. *Itaque hoc consilium salubri ac*

*Всъщност Лициний, като присъедини част от войските (на Маскимин) и ги разпредели (сред своите), няколко дни след битката той прехвърли армията във Витиния и като влезе в Никомедия, отпрати благодарност към Бог, с чиято помощ постигна победа, а на 15 юни (в годината, когато заедно с Константин бяха за трети път консули (313 г.), нареди да се публикува **писмо до управителя** (на провинцията) относно възстановяването на Църквата, а именно:*

2. *'Когато аз, Константин Август, както и аз Лициний Август, благополучно се срещнахме близо до Медиоланум (Милано) и обсъдихме всичко, което се отнася до интересите и сигурността на държавата, ние решихме, наред с другите неща, които разгледахме и които ще са полезни за мнозина, че дори на първо място трябва да са тези **разпоредби**, които засягат почитта към Бог, така че да предоставим и на християните, и на другите хора пълни права за изповядване на религията, която всеки един е предпочел; всяко нещо, което е божествено на небосклона, би могло да бъде миролюбиво и милостиво към нас и към всички, които са поставени под наша власт.*

3. *И така, въз основа на разумна и най-*

rectissima ratione ineundum esse credidimus, ut nulli omnino facultatem abnegendam putaremus, qui vel observationi Christianorum vel ei religioni mentem suam dederet quam ipse sibi aptissimam esse sentiret, ut possit nobis summa divinitas, cuius religioni liberis mentibus obsequimur, in omnibus solitum favorem suum benivolentiamque praestare.

4. Quare scire dicationem tuam convenit placuisse nobis, ut amotis omnibus omnino condicionibus quae prius scriptis ad officium tuum datis super Christianorum nomine <continebantur, et quae prorsus sinistra et a nostra clementia aliena esse> videbantur, <ea removeantur. Et> nunc libere ac simpliciter unus quisque eorum, qui eandem observandae religionis Christianorum gerunt voluntatem. Citra ullam inquietudinem ac molestiam sui id ipsum observare contendant.

5. Quae sollicitudini tuae plenissime significanda esse credidimus, quo scires nos liberam atque absolutam colendae religionis suae facultatem isdem Christianis dedisse.

6. Quod cum isdem a nobis indultum esse pervideas, intellegit dicatio tua etiam aliis

правилна преценка, ние сметнахме, че трябва да се вземе това решение (а именно) никому да не се отказва възможността да отдаде душата си за спазването било на християнската религия, било на тази религия, която чувства, че най-много му допада, та висшето божество, на чиято святост отдаваме свободно духа си, да ни оказва във всичко своето обичайно одобрение и благосклонност.

4. Ето защо, Твоя милост, трябва да знаеш, че ние решихме, като се отстранят напълно всички условности, които по-рано са се съдържали в писмените нареждания до твоята канцелария относно християните, и тези неща, които изглеждат много противни и чужди на нашето милосърдие, да се отменят. И сега всеки един, който желае да спазва християнската религия, да прави това свободно и открито, без никакво безпокойство и притеснение за себе си.

5. Ние сметнахме, че тези решения трябва да се предоставят изцяло на твоето внимание, за да знаеш, че ние сме дали на същите тези християни свободно и неограничено възможността да спазват своята религия.

6. Когато видиш, че ние сме се погрижили за тях, Твоя милост, разбираш, че дори и

religionis suae vel observantiae potestatem similiter apertam et liberam pro quiete temporis nostri <esse> concessam, ut in colendo quod quisque delegerit, habeat liberam facultatem. <Quod a nobis factum est. Ut neque cuiquam> honori neque cuiquam religioni <detrahitur> aliquid a nobis <videatur>.

7. Atque hoc insuper in persona Christianorum statuendum esse censuimus, quod, si eadem loca, ad quae antea convenire consuerant, de quibus etiam datis ad officium tuum litteris certa antehac forma fuerat comprehensa. Priore tempore aliqui vel a fisco nostro vel ab alio quocumque videntur esse mercati, eadem Christianis sine pecunia et sine ulla pretii petitione, postposita omni frustratione atque ambiguitate restituant ;

8. qui etiam dono fuerunt consecuti, eadem similiter isdem Christianis quantocius reddant, etiam vel hi qui emerunt vel qui dono fuerunt consecuti, si petiverint de nostra benivolentia aliquid, vicarium postulent, quo et ipsis per nostram clementiam consulatur. Quae omnia corpori Christianorum protinus per intercessionem tuam ac sine mora tradi

на други е предоставена подобна възможност за открито и свободно спазване на тяхната религия в името на мира в наше време, та всеки каквото е пожелал да почита, да има възможността за свободен (избор). Това е направено от нас, за да не изглежда, че сме отнели нещо някому относно неговата чест и религия.

7. Освен това ние преценихме, че относно положението на християните трябва да се вземе решение (по случая), когато местата, където преди това християните обикновено са се събирали, същите са били отчуждени по силата на писмени указания, дадени на твоята канцелария по определения по-рано ред. (Когато) се види, че в предишния период някои, било от нашия фиск, било от другаде, са купили (такива места), същите нека се върнат на християните безвъзмездно и без никаква претенция за цена, направена с измама или заблуда.

8. Всички, които са получили такива (имоти) като дарение, също да ги върнат незабавно на същите тези християни. Освен това тези, които са ги закупили, и тези, които са ги получили като дарение, ако имат претенции за нещо заради тази наша благосклонност, да се обърнат към викария (на диоцеза), та по наша милост да се погрижи и за тях. Цялото това имущество трябва да бъде върнато

oportebit.

9. Et quoniam idem Christiani non [in] ea loca tantum ad quae convenire consuerunt, sed alia etiam habuisse noscuntur ad ius corporis eorum id est ecclesiarum, non hominum singulorum, pertinentia, ea omnia lege quam superius comprehendimus, citra ullam prorsus ambiguitatem vel controversiam isdem Christianis id est corpori et conventiculis eorum reddi iubebis, supra dicta scilicet ratione servata, ut ii qui eadem sine pretio sicut diximus restituant, indemnitatem de nostra benivolentia sperent.

10. In quibus omnibus supra dicto corpori Christianorum intercessionem tuam efficacissimam exhibere debebis, ut praeseptum nostrum quantocius compleatur, quo etiam in hoc per clementiam nostram quieti publicae consulatur.

11. Nactenus fiet, ut, sicut superius comprehensum est, divinus iuxta nos favor, quem in tantis sumus rebus experti, per omne tempus prospere successibus nostris

веднага на общността на християните посредством твоята намеса и без забавяне.

9. И тъй като се знае, че същите християни са притежавали не само тези места, в които обикновено са се събирали, но и друга (собственост) по право на тяхната общност, т.е. отнасяща се до църквите, а не до отделни лица, всички тези вещи според закона, който изложихме по-горе, без никакво колебание и противоречие ти ще наредиш да бъдат възстановени на същите тези християни, т.е. на тяхната общност и събрания, като се съблюдава, разбира се, гореказаният принцип, та тези, които са върнали имуществото безвъзмездно, да се надяват на обезщетение по силата на нашата благосклонност.

10. Във всеки случай ти трябва да дадеш на посочената по-горе християнска община най-ефикасната си подкрепа, за да бъде нашата заповед изпълнена най-скоро, та и в това (отношение) да се погрижиш чрез наша милост за общественото спокойствие.

11. Нека стане така, че както изложихме по-горе, божие то благоволение към нас, което сме изпитвали при най-тежки обстоятелства, да продължава през

cum beatitudine publica perseveret.

12. *Ut autem huius sanctionis <et> benivolentiae nostrae forma ad omnium possit pervenire notitiam, prolata programme tuo haec scripta et ubique proponere et ad omnium scientiam te perferre conveniet, ut huius nostrae benivolentiae [nostrae] sanctio latere non possit.*'

13. His **litteris** propositis etiam verbo hortatus est, ut conventicula <in> statum pristinum red derentur. Sic ab eversa ecclesia usque ad restitutam fuerunt anni decem, menses plus minus quattuor.

цялото време за нашия успешен напредък с благоденствие за хората.

12. *А пък за да може формулирането на това нареждане и нашето благоволение да достигне до знанието на всички, ще трябва тези предписания, изложени писмено, ти да публикуваш навсякъде и да ги доведеш до знанието на всички, така че нареждането, (прието) въз основа на нашата благосклонност, да не остане скрито.'*

13. *Заедно с представянето на това писмо е била направена и устна препоръка за възстановяване местата за събиране на християните в стария им вид. Така от упадъка на Църквата до нейното възстановяване изминали 10 години и около 4 месеца.*

Не са малко и авторите, които поставят по-категорично или по-хипотетично няколко въпроса: съществувал ли е действително такъв акт, кога, къде и от кого е издаден. Запазените сведения в източниците дават основания за подобни съмнения.

Да направим преглед на обстановката около издаването на едикта. Към края на 312 и началото на 313 г. августини на империята са само Константин и Лициний. Двата се срещат в Медиоланум по повод на предстоящата сватба между сестрата на Константин Констанция и Лициний, но и да уговорят и обсъждане на непосредствените мерки за стабилизация на империята. Предполага се, че срещата се провежда през февруари 313 г. На нея обсъждат териториалното разпределение на властта между двамата августини, титулт на Максимин Дая (който не зачита предоставеното му звание на цезар и в своите актове се титулува август) и евентуалното съвместно настъпление срещу него. Най-важният момент обаче е определянето на религиозната политика в държавата, по повод на която се осъжда правният статут на християнските общини и

правата на християните. Някои автори характеризират това по общ начин като „определяне на положението на християните в Империята”.

Преобладава становището, че най-важният резултат от срещата е т.нар. „Милански (Медиолански) едикт”. Дискусионно е дали реално едиктът е издаден от името на двамата августи, дали инициативата за това е на Константин, респ. дали редакцията повтаря друг, предходен акт на същия владетел, или е нова, но създадена в неговата канцелария. Необходимостта от такъв акт е свързана с усилията на двамата августи да умиротворят източните провинции, в които гоненията продължават в масов мащаб, като по този начин едновременно отнемат властта на Максимин Дая и си спечелят подкрепата на населението.

Дая е разгромен от Лициний в края на април 313 г. Бягайки във временната столица за изтока Никомедия, той издава едикт, с който прогласява свободата на изповядване на християнската религия и дори за връщане на имуществата на църквата. Това се възприема като безспорно доказателство, че към този момент т.нар. Милански едикт на Константин и Лициний не само е влязъл в сила, но е и известен на Дая, който го възпроизвежда в своя акт²⁹. Предвид на една предходна конституция на Дая от края на 312 г. обаче има основания да се приеме, че разпореждания за спазването на Едикта на Галерий и за религиозната толерантност са издадени скоро след победата на Константин над Максенций и са изпратени на Дая за изпълнение. Към този момент те биха могли да бъдат издадени само от Константин и това поставя въпроса доколко той може да нарежда на друг цезар (или самопровъзгласил се август) да ги спазва. В правната литература съществува интерпретация, че със създаването на Тетрархията всъщност се разделят само управленските и военните правомощия. Доколкото новата система на властта предполага синхрон и разбирателство между цезарите и августите на двете части на империята, то актовете на всеки от тях следва да се възприемат за изпълнение и от другите. В някои случаи е възможно приподписване на такива актове, в други – съвместно издаване или пък изрично разпореждане за спазване в съответната част на империята на акт, издаден в другата част. Тази практика е особено трайна и е засвидетелствана в редица конституции в Теодосиевия и Юстиниановия кодекс.

²⁹ В невъзможност да събере войска и да се противопостави, Дая отстъпва пред армията на Лициний към Таврийските планини. Според Евтропий той неочаквано заболява и умира в Тарс (дн. Южна Турция, провинция Мерсин) **Eutrop., Brev.** X. 4. 4. Лактанций в духа на своето съчинение, посветено на мъчителната смърт на всички гонители на християните, описва евентуално отравяне или самоубийство- **Lact., De mort.persec.**, 49.4-7.

Не е известно дали именно едикт е бил изпратен в Никомедия в края на 312 или началото на 313 г., респ. дали едикт е получен от Дая, но неприведен в изпълнение. На 15 юни 313 г. Лициний влиза с войските си в Никомедия и „отдава почит на Бога”, благодарение на когото е удържал победата над Максимин³⁰. Той нарежда и обнародването от наместника на провинцията на „посланието за възстановяване на църквата”. У Лактанций и Евсевий следва текстът на акта, наричан в историографията „Милански едикт”.

От контекста на встъпителните думи у Лактанций и Евсевий се остава с впечатлението, че Лициний не носи със себе си друг акт освен т.нар. писмо (*littera*) до управителя на провинцията, което следва да се публикува и разпространи. Не е напълно сигурно и доколко то е подписано от двамата августи, тъй като самият цитиран текст е доста разнороден. Прави впечатление, че за разлика от Едикта на Галерий, предаден от Лактанций като цитат, тук се споменава само писмото и никъде в текста не е означено, че в Милано двамата августи са приели някакъв акт, а още по-малко – че той е едикт.

Текстът, предаден от Лактанций, е значително по-дълъг и по своя характер може да бъде разделен условно на две части. В §1–3 са определени най-общо принципните позиции, от които изхождат двамата августи, като приемат, че всеки в държавата има право да изповядва своята религия и да почита божеството, което си е избрал. Именно в тази част е общо прогласената политика на толерантност, която е насочена не само към християните, а и към всички поданици на държавата. В това е и едно от съществените различия от Едикта на Галерия. Наред с това в „Миланския едикт” религиозната свобода не е ограничена, докато в Сердикийския едикт се изисква спазването на публичния ред, отправянето на молитви за благо на държавата и императора и забраната за нови лица да се присъединяват към християнските общности. Това е в известен смисъл както еволюция на идеята за религиозна търпимост и равноправие, но също и отражение на действителната ситуация в държавата, при която трябва да се търси помирение и консолидиране на населението около властта и противопоставяне на варварските племена, нападащи територията на империята, но също и преодоляване на икономическата криза, социално обединение и пр. Така императорите припомнят

³⁰ **Lact.**, *De mort.persec.*, 48.1. Лактанций (46.3-7) споменава за съновидение, изпратено от Бога на Лициний преди битката с Дая, като той разпространява сред войската си особена молитва, която му е внушена от Бога. Очевидно става въпрос за паралел със съня на Константин по време на кампанията му срещу Максенций, както и за стремеж на автора да представи и Лициний като прохристиянски император предвид на голямото значение, отдадено на подписания в Милано акт.

изконната римска концепция, че хората трябва да живеят в синхрон с предписанията на боговете и в помирение с тях (*paх гoмaнa*), за да има благоденствие и напредък. Те изтъкват и ролята на владетеля като грижовен и милостив баща, който следва да се грижи за всички свои чада и да е еднакво обичащ и справедлив по отношение на тях. Подобно на аргументацията в Сердикийския едикт, както в редица конституции от по-късните периоди и тук се напомня грижата за интересите и сигурността на империята, ползата за мнозина и значението на религията за съхранение както на отделния човек, така и на държавата. В тази част християните са споменати отделно само с оглед на репресивната политика, прилагана спрямо тях до Едикта на Галерий. Новата насока на държавната политика не е само спрямо тях, а спрямо всички поданици и култове.

Ако е имало издаден в Милано (или „край Милано”, както гласи автентичният текст) акт на двамата императори, то той би бил в този дух и с тези слова. Липсата на конкретен цитат, подобно на този за Сердикийския едикт на Галерий, засилва съмненията относно съществуването му. Повечето съвременни автори са склонни да приемат, че в Милано се е състояла една или няколко срещи с работен характер между двамата императори, обсъждани са различни въпроси (както е изрично казано в текста) и един от тях е бил религиозният проблем. Едва ли, ако е създаден някакъв акт с всеобщо нормативно значение, то той не би бил споменат, обнародван и разпространен по утвърдения начин.

Втората част на текста е типично по своята форма послание до управителя (презида) на провинция Витиния, съдържащо обръщение и конкретни разпореждания за действия от негова страна. От гледна точка на типологията на императорските конституции някои автори считат, че това е рескрипт, като обединяват в тази категория отговорите на императора по запитвания за тълкуване на правото или по висящи дела както от страна на частни, така и на длъжностни лица³¹. Само по въпроси от служебен и организационен характер се счита, че са издавани т.нар. *mandata*. Самите римски юристи – както тези, ангажирани в императорската канцелария, така и тези, заети с преподаване и научно творчество, към началото на IV в. не следват особено стриктно някаква типология, а при термините за означаване на императорските актове се срещат много противоречия. Невинаги се прави и разлика между формата, в която е изпратена конституцията, и нейното съдържание. По тази причина определеният в текста на

³¹ Относно типологията на императорските конституции вж. изложението в сборника „Императорски конституции, издадени в Сердика, С., 2012 г., с. 33-51 и цитираната там литература

Лактанций императорски акт като „*littera*” не дава особено ясно информация за неговия вид, тъй като с подобни писма са се изпраждали за обнародване и разгласяване както едиктите, така и рескриптите. По-скоро следва да се обърне внимание на други два термина, използвани във въводния текст – „*data*” и „*proposta*”. С „*data*” се финализира текстът на императорските актове, като се посочва мястото, в което те са издадени и подписани, и то често не съвпада с мястото, в което резидира централната императорска канцелария. Разпространяването, което включва публикуването на текста на конституцията на определено място, но и разпращането по йерархична линия от преторианските префекти на викариите на диоцезите и от там – на провинциалните управители, е специфичният начин на огласяване на акта на населението и предпоставка за неговото спазване, респ. изпълнение. Така в случая писмото, което Лициний предава на презида на провинция Витиния, е подписано преди това, а не издадено в Никомедия, и то съдържа конкретни мерки, които той следва да предприеме по отношение на християните. Обстоятелството, че се връчва лично от императора, а не е изпратено по утвърдения ред чрез префектите и викариите, се тълкува по различен начин – било като акт, предназначен само за тази провинция, било като акт с особено значение, с чието изпълнение императорът лично се ангажира. И в двете хипотези трябва да се има предвид, че именно в Никомедия и провинция Витиния, където е управлявал Максимин Дая, не се е спазвал Сердикийския едикт на Галерий и преследванията на християните са продължавали.

Параграфите 4–12 вече са посветени само на християните, респ. на мерките за възстановяване на собствеността на техните общини, която им е отнета по силата на присъдите въз основа на предходното законодателство. Изрично се отменят предходните писмени указания, дадени от Дая за продължаване на репресиите, макар и не толкова явно, както е документирано в предходни негови едикти. Многословно, но и в императивен стил се пояснява новата политика относно християните, като изрично се напомня, че това е акт на милосърдие и справедливост не само по отношение на тях, но и на всички, които изповядват някаква религия на територията на империята.

Най-съществената част от разпорежданията е свързана с реституцията на имуществото, отнето от християните и от техните църкви. В уводната част на писмото е дадено наименование за „възстановяването на църквата” (*de resituenda ecclesia*), което едва ли е било автентично, а по-скоро е авторски коментар на Лактанций. Трябва да се има предвид, че към началото на IV в. не може да се говори нито за единна църковна

организация, нито за някакъв статус на юридическо лице на отделните църкви, представляващи общности на християните по места, които се събират да изповядват своя култ на молитвени места (невинаги сгради). По всяка вероятност те са били собственост на частни лица и са конфискувани в резултат на осъждане на техните собственици като християни. Никъде в източниците няма сведения за десакрализация на тези обекти, т.е. те не са се третирали от публичната власт като *locus sacrum*. След конфискацията те са се включвали или към фискалните имоти, предоставяни под аренда, или са били изнасяни на публична продажба и придобивани от частни лица. Реституционните предписания са ясни – имотите следва да се върнат и да не се отчита цената, на която са придобити от частните лица или са заведени във фискалните регистри. Дори се споменават случаи, при които е възможно тези имоти да са придобити чрез дарение, както и чрез измама или поради грешка (заблуда), което не променя реституционното разпореждане.

Императорите вероятно са си давали сметка за сериозните последици от тази реституция. В параграф 8. те разпореждат викариите на диоцезите, т.е. на по-високо административно ниво от провинциалните управители, да обсъдят възможностите и да предприемат мерки за обезщетяване на добросъвестните трети лица, придобили имотите като дарение или чрез продажба, и които са принудени да ги върнат на християните. Напълно естествено обезщетение не се дължи в случаите на грешка и измама. Предписанието не е императивно – оставя се възможност викариите да преценяват как да се погрижат за интересите на засегнатите приобретатели на конфискуваното от християните имущество. В следващите параграфи се споменава за отлагане във времето на този процес – лицата са задължени да върнат имуществата, но остават в очакване на обезщетение. Единствено императивно е нареждането имотите да се реституират незабавно и при активното съдействие на управителя на провинцията.

Всичко това води до извод, че подобни послания са изпратени и в други провинции, а с конкретни указания – и до викариите на диоцезите с оглед прилагане на посочените мерки.

Наред с недвижимите имоти се предвижда реституция и на движимите вещи, но само доколкото те са свързани с изповядването на християнската религия. Очевидно другото имущество на лицата или не е било конфискувано, или (което е по-вероятно) не би могло да се реституира. Дори и тези мерки – връщането на имоти и движими

култови вещи, респ. обезщетяването на добросъвестните им приобретатели, които трябва да се лишат от тях, е прекомерно натоварване на хазната. Това от своя страна води до извод, че самият „Милански едикт” не е съдържал разпоредби за реституция. Тя е била обсъдена, но постановена само за някои провинции, в които гоненията са били масови и е имало реална опасност от напрежение, ако само се прокламира религиозната свобода, без да се върне и имуществото, нужно за нейното осъществяване. Така, от една страна, се нарежда незабавно и ефективно действие за изпълнението на едикта, вкл. и чрез пресичане на всякакво противопоставяне на реституцията, а от друга страна се разпорежда особено внимание за запазването на мира и спокойствието.

В типичния за императорските конституции стил многократно е подчертана милостта на владетелите, грижата за благоденствието на хората и за разцвета на държавата, както и позоваването на божие благоволение и просветление, с които са благословени тези дела. В случая не може да се предполага обръщане непременно към християнския бог, а по-скоро спазването на онази традиционна и дълбоко вкоренена у римляните вяра, че това, което се прави от императора, е богоугодно, правилно и прието от божествата, които и да са те. Не бива да се забравя, че към този момент императорът е и върховен жрец (*pontifex maximus*), той обединява светската и духовната власт и всички негови действия и актове са в името и от името на боговете.

Заклучителните два параграфа съдържат указания за разпространението на разпоредбите и узнаването им от всички поданици на империята, което трябва да се осигури и реално да се проведе от провинциалния управител. В допълнение към писмото Лактанций споменава, че Лициний дава и устни препоръки как това да се осъществи бързо и ефикасно.

Някои автори предполагат, че освен нареждания за връщане на имотите на християнските общности е имало и указания за съдействие на държавата за възстановяване на сгради (*in* *statum pristinum redderentur*), но потвърждение на такива мерки не се съдържа в източниците. Вероятно това е било желанието на Лактанций, както и стремежът му да представи Лициний и Константин като особени благодетели спрямо християните. Текстът обаче е извън цитата на писмото. След цитата авторът е добавил и коментар за времето, през което християните и техните църкви са били преследвани – приблизително 10 години и 4 месеца.

В Сердикийския едикт Галерий акцентира, че опрощението се дава именно на християните, за които става въпрос в конституцията, а не за други лица, които също са отстъпили от традиционните римски вявания. Повелява се те да продължат да се наричат и да се идентифицират като такива (*Ut denuo sint Chrsitiani*), но едиктът сякаш стабилизира положението само на християните, които са се идентифицирали като такива до този момент, а не и за бъдещи последователи на тази религия. Така някои автори приемат, че съществената разлика на едикта на Галерий от издадения в Милано едикт на Константин и Лициний е, че в последния въобще не се поставя забраната за бъдещо възприемане на християнството, както и на всяка друга религия. Следователно започнатата от Галерий нова политика на толерантност намира своя завършек само две години по-късно, в акта от 313 г. До момента на превръщането на християнството в държавна религия обаче трябва да измине повече от половин век. Дори да се приемат за достоверни сведенията за християнското вероизповедание на самия император Константин, за християнското възпитание на неговите деца, то към началните десетилетия на IV в. все още няма условия за определяне на господстващото място на тази религия. Приема се, че има важен психологически момент, като религията на владетеля се поставя на особена почит, но не се налага от правото.

Текстовете на двата едикта могат да бъдат анализирани по-задълбочено с оглед на действащото към момента право, но също и във връзка с последващото законодателство на двамата императори, а по-късно – и само на Константин, с което се стабилизира положението на християнската църква, на нейните служители и се търси път за успокояване на религиозната обстановка в страната, като се отделят ересите от признатите вероизповедания. В случая обаче е по-важно, че с тях се поставя началото на една религиозна толерантност, по-късно отменена и възкресена едва след буржоазните революции в Европа. Тя е в унисон с античните традиции и с изконната римска политика за изграждане на империята, но дава и ключ за разбиране на по-нататъшните действия на римските императори в религиозната сфера. Моделът на Изтока за монотеистичната религия, на която да се опре властта, е по-приемлив за една могъща империя, отколкото политеизмът, свързан с републиканското устройство на властта в Рим. И може би именно в отрицанието на широко прокламираната толерантност трябва да търсим отговор на въпроса защо нито Сердикийският, нито Миланският едикт са включени в Теодосиевия и Юстиниановия кодекс.

ROMAN LAW AND RELIGIOUS TOLERANCE IN THE BEGINNING OF THE IVTH CENTURY

*Malina Novkirishka - Stoyanova*³²

The author makes an analysis of the two basic instruments, which mark the beginning of a new policy of religious tolerance following the times of the harsh persecution of Christians at the beginning of the IVth century, namely the Edict of Serdica of 311, issued by the Emperor Galerius and the so-called Edict of Milan of 313, issued by the Emperors Constantine and Licinius.

In the study there is a comparative analysis of the two Emperors' Constitutions. Of particular importance are the findings about the legal essence of the Edict of Milan and its legal consequences with regard to Christians, which by now have not been under particular consideration in Bulgarian historical, legal and Roman literature. The paper provides an opportunity for a new interpretation of both the contents of the Edict of Milan of 313 and its significance for the Christian population in the context of the 17th century Anniversary of the date of its promulgation, which was officially marked in 2013.

³² Professor Malina Novkirishka - Stoyanova is a lecturer in Roman Law at the New Bulgarian University, Sofia, Bulgaria as well as in Sofia and Plovdiv Universities.